

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ЗА РОЗВ'ЯЗАННЯ МОВНОЇ ПРОБЛЕМИ В НАРОДНИХ ШКОЛАХ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Вікторія ВДОВЕНКО (Кіровоград)

У статті висвітлено маловідомі сторінки історії боротьби української громадськості за розв'язання мовної проблеми в народних школах у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Важливу роль у цих змаганнях відіграли педагогічні з'їзди та з'їзди отців-законовчителів.

The article covers the little-known pages of the history of the struggle of the Ukrainian Community for the decision of the language problem in national schools in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. Pedagogical congresses played an important part in those contests.

Про утиски царським урядом українського руху написано чимало. Насамперед це такі автори, як В.Богуславська, Г.Васькович, Т.Гунчак, І.Крилов, С.Постернак, С.Сірополко, Б.Ступарик та ін. У цій статті ми прагнули висвітлити маловідомі сторінки історії боротьби української громадськості за розв'язання мовної проблеми в народних школах.

На початку ХІХ століття український народ був закріпачений, українське панство й церква – русифіковані, „...школи, котрих було так багато на Україні, знищено, бо тепер вони були небажані для панів... народ покинула його інтелігенція, його духовенство” [1, 372].

Поворотним явищем в українському русі був, звичайно, випуск „Кобзаря” Т.Шевченка 1840 року, діяльність Кирило-Мефодіївського братства, члени якого добре усвідомлювали „вагу школи та поширення освіти серед українського населення” [22, 333].

Кінець 50-х – початок 60-х років ХІХ століття ознаменувався новим сплеском українських настроїв. Не лише українські діячі, але й провідні російські педагоги були переконані, що в Україні дітей потрібно вчити зрозумілою їм українською мовою.

1861 року К.Ушинський, дотримуючись ідей народності у вихованні, надрукував свої роздуми про рідне слово. Він писав: „Мова народу – кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина... І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відняти в народі спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народі все – і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її” [26, 123].

Про необхідність навчати українських дітей рідною їм мовою, друкувати українські підручники для початкових шкіл на сторінках „Основи” писав 1862 р. М.Костомаров [22, 342]. Навіть міністр освіти О.Головннн уніс у проект статуту про народні школи принцип, згідно з яким у школах, де народна мова не є російською, навчання починати місцевою мовою з поступовим переходом на російську. Проект О.Головніна було надіслано до всіх шкільних округів, університетів, гімназій, і він дістав велику підтримку в Україні. В окремих школах почали навчати дітей їхньою рідною мовою. Так, у селі Чорний Кут Ананіївського повіту на Херсонщині учитель німець Шварц учив дітей у 1860 – 1861 рр. українською мовою [22, 344]. У цей період уряд поблажливо ставився до культурної та просвітницької роботи української інтелігенції. У селах відкривалися приватні народні школи з українською мовою викладання, у містах розвивалася мережа недільних українських шкіл. Навчальна адміністрація сама надавала велике значення рідній мові в школі, а деякі авторитетні педагоги (наприклад, Тулов) брали участь у розробці питання про використання української мови в народних школах [13, 11].

Але проста й зрозуміла, педагогічно обґрунтована вимога про навчання дітей їхньою рідною мовою мала і своїх опонентів. М.Грушевський у цьому зв'язку писав про мову: „Приходилося боронити її від наскоків общеросів чужих і своїх” [7, 499].

Про гостроту питання щодо розширення вжитку української мови, запровадження її у народній школі свідчить обмін листами в липні 1863 р. між міністром внутрішніх справ П.Валуєвим та міністром освіти О.Головннним. П.Валуєв висловлювався проти друкування Нового Завіту та шкільних підручників українською мовою, про що мав намір дати розпорядження цензорам, звинувачував свідомих українців у „сепаратистських задумах, ворожих до Росії та згубних для України („Малороссии”)”. О.Головннннн відповів П.Валуєву, що „старання письменників опрацювати граматично кожна мову чи діалект і для того писати і друкувати тою мовою є дуже корисно з погляду народної просвіти і заслуговує повної пошани”, що цензура повинна забороняти книжки „за думки, висловлені в них, а не за мову, що на ній книгу написано”, що український переклад Євангелії „буде однією з найкращих справ, що ними визначилося теперішнє царювання, і Міністерство народної освіти повинно бажати тій справі найбільшого і повного успіху” [22, 382 – 385]. Але гору взяв погляд міністра внутрішніх справ. У липні 1863 р. П.Валуєв видав розпорядження цензорам про заборону пропускати будь-які науково-популярні книжки та підручники українською мовою.

У „Положенні про початкові народні училища” (1864 р.) зазначалося, що навчання у всіх школах має проводитися російською мовою. Багато українських діячів було заслано, але зупинити, а тим більше знищити український рух, його боротьбу за рідну мову навчання в народній школі було вже неможливо. Реакція знову і знову нагадувала про себе й про своє незмінне ставлення до українського питання, але навіть крайні заходи не могли зупинити й тим більше знищити український поступ.

На початку 70-х років знову активізується український рух в Україні з осередком у Києві. Тут живуть і працюють В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, В.Науменко, М.Лисенко інші. В українській літературі починають працювати І.Нечуй-Левицький, П.Мирний, М.Старицький інші.

Але 1876 року з'явився указ Олександра II (Емський наказ) про заборону ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур „малоросійським нарiччям”, заборону друкування оригінальних творів художньої літератури, у яких „не допускати жодних відхилень від загальноновизнаного російського правопису”. Заборонялися також сценічні вистави й читання та друкування текстів до нот українською мовою [14, 274; 284].

1878 року відомого вчителя Т.Лубенця звільнили із займаної посади як автора забороненого українського букваря [4, 19]. Чимало вчителів за викладання українською мовою були позбавлені вчительських прав. Так, учителя Городищанської школи Київської губернії М.Лободовського 1875 року, за розпорядженням міністра народної освіти Д.Толстого, вигнали зі школи й позбавили права вчителювати будь-де в Росії лише за те, що він переклав одного вірша Євангелії від Матвія українською мовою. Іншого вчителя з с. Денисівки Лубенського повіту Безуглого вигнали зі школи й позбавили вчительських прав за викладання у школі українською мовою. Учителя Олександрівського повіту Я.Новицького вигнали зі школи за те, що в нього знайшли шість українських книжок [16, 8]. Мали місце й інші випадки.

1886 року уряд ужив ряд заходів, які економічно стимулювали переселення вчителів, чиновників, духовенства з числа росіян з центральних російських губерній до українських: Київської, Подільської, Волинської. Переселенець-росіянин, працюючи вчителем початкової школи, одержував 50 % надбавки до платні, чиновник у системі Міністерства народної освіти – 20 %. Відповідні надбавки для переселенців-росіян встановлювалися і по церковному відомству. Попечитель Київського навчального округу схвально відгукувався про ці заходи. Що ж стосується місцевих учителів, чиновників, то, на думку попечителя, вони „заражені українським сепаратизмом”, „слабко пройняті національно-державними ідеями” [14, 275]. Але навіть такі заходи

не могли зупинити боротьби української громадськості за свою рідну мову, рідну школу.

Ряд повітових та губернських земств почали порушувати клопотання перед урядом про навчання у народних школах українською мовою. Наприклад, 1870 року питання про це порушив на чернігівських повітових земських зборах М.Константинович, 1881 року – чернігівське губернське земство після доповіді В.Леонтовича, того ж року – херсонське губернське земство з ініціативи з'їзду народних учителів 1881 року, яким керував М.Корф, 1895 року – Єлисаветградське земство з ініціативи П.Зеленого і т.д. [22, 352].

Херсонський з'їзд 1881 р. заслуговує на те, щоб на його роботі зупинитися докладніше. Земська управа запросила на з'їзд лише 70 осіб, але коли стало відомо, що керівником цього з'їзду буде Микола Корф, до Херсона з'їхалося близько 250 вчителів не лише з Херсонської губернії, але також з Чернігівської, Полтавської, Харківської, Подільської, Таврійської та Бессарабської та, крім того, зголосилося стільки сторонніх, що довелося обмежити їхню кількість. Цей з'їзд був так вміло проведений М.Корфом, що для всіх учасників „з'їзд набув значення свята працівників на полі народної освіти” [23, 4]. При з'їзді була організована зразкова школа, в яку зібрали учнів з іногородців (не росіян), що вже вміли читати російською мовою, але російської мови не розуміли. Заняття з'їзду велися в таких напрямках: теорія педагогіки, методика і дидактика, обговорення питань, винесених учителями та керівником з'їзду, критичний розбір підручників, запропонованих керівником.

Серед питань, які обговорювалися на з'їзді, були такі: про використання в українських та інших іногородських школах рідної мови, про викладання ремесел у початковій школі (тільки з 4 – 5-річним курсом), про необхідність створення самим учителем колекції наочних посібників, про шкільну дисципліну й покарання, про необхідність започаткувати недільні зимові повторювальні школи для селян, про матеріальне становище вчителів церковного співу та ін. [25, 8 – 10].

З'їзд мав ще одну особливість: згідно з програмою, складеною М.Корфом, міністр народної освіти дозволив незалежно від денних, ділових занять з'їзду ще й вечірні збори вчителів з метою розваг. На вечірні збори сторонні особи не допускалися. Спочатку зачитувалися протоколи денних занять з'їзду, а потім розпочиналися літературно-музичні й танцювальні вечори, які тривали близько трьох годин. Почесними відвідувачами цих вечорів були представники губернської земської управи, херсонський директор та інспектор народних училищ.

Сучасник М.Корфа М.Пєсковський у своїй книзі 1893 року писав: „Цей розумний відступ від загального шаблону з'їздів надав херсонському з'їздові таке пошвавлення, простоту і задушевність, якими не може похвалитись ніякий інший з'їзд” [20, 87]. А.Конощенко також згадує про цей з'їзд: „В протоколах того з'їзду ви знайдете розмови про молдавські й болгарські школи, знайдете й про українські і побачите, як тяжко доводилось працювати учителеві, щоб дати сільській дітворі хоч трохи того світу, якого вона так бажає. Учителеві доводиться самому попереду вчиться, щоб хоч трохи зрозуміти те, що говорять діти, – вчиться не тільки молдавській чи болгарській, а й українській мові, бо в нас призначають учителя, не питаючи його, чи знає він той народ, котрий буде „просвещать”, чи знає його мову й звичаї, і часом якого-небудь костромича посилають в українське, а то й молдавське село й заставляють нести туди світло науки, забуваючи, що те світло тільки тоді світить і гріє, коли його всі розуміють” [15, 53].

Виступаючи на з'їзді, Микола Корф у своєму прикінцевому слові заявив, що неможливо викладати грамоту, не використовуючи тієї мови, якою говорить місцевий народ. Учительський з'їзд повністю підтримав цю ідею і переважною більшістю голосів постановив просити Херсонську губернську земську управу взяти до уваги думку з'їзду, що необхідно дозволити для якнайкращого вивчення російської мови використання в малоросійських школах української мови для поступового переходу до літературної російської мови [2, 27–28].

1880 року чернігівське земство направило клопотання „Про допущення при поясненні в початкових школах місцевої мови” та „Про видання відповідних підручників” [27, 41]. 1900 року подібні клопотання були порушені чернігівським губернським, полтавським губернським, борзенським повітовим земствами. 1902 року цілий ряд сільськогосподарських комітетів (Хотинський, Бердянський, Лубенський, Полтавський, Ананіївський, Конотопський, Лохвицький, Чернігівський, Воронежський) висловилися за викладання українською мовою у народних школах України. У грудні 1904 р. гласний В.Леонтович порушив справу рідної школи в Полтавському губернському земстві [16, 8]. 1905 року полтавське губернське земство підтримало клопотання полтавської міської думи запровадити хоча б в одній школі міста – школі імені І.Котляревського – викладання українською мовою. Того ж року Одеська міська дума порушила загальне питання про відміну утисків української мови і в тому числі про допущення хоча б пояснень учителя українською мовою, „якщо неможливо ввести в школах все викладання малоросійською мовою”. Рада Харківського університету у своїй записці з питання про цензурні обмеження української мови висловила за введення в початкових школах краю

української мови викладання і за дозвіл друкувати педагогічні посібники українською мовою [17, 204].

У часописі „Полтавщина” (від 6 травня 1905 р., № 117) під назвою „Цікавий документ” було надруковано записку, подану до комітету міністрів за підписами 50 семінаристів. Майбутні вчителі писали: „Українська народна школа досягне бажаних результатів лише тоді, коли викладання в ній буде вестися українською мовою”. А наступного року студенти Київського університету (1000 підписів) подали ректорові заяву про організацію в університеті кафедри українознавства [16, 10]. Відповідь уряду, звичайно, була негативною.

Револьюційне піднесення початку ХХ ст. проходило в Україні не лише під демократичними, але й національними домаганнями. Ряд земств порушили клопотання перед урядом про запровадження навчання українською мовою.

Під тиском української громадськості кабінет міністрів змушений був 1905 року звернутися до Київського та Харківського університетів, київського генерал-губернатора й до російської Академії наук з проханням висловити свою думку щодо української мови. Академія наук створила окрему комісію для розгляду питання про права української мови. Головував у комісії А.Шахматов. Експертами до роботи в цій комісії були залучені українські діячі О.Русов, С.Русова, В.Науменко, О.Лотоцький, П.Стебницький. Російська академія визнала, що „малоруське населення повинно мати таке ж право, як і великоруське, говорити публічно й друкувати на своїй рідній мові” [10, 35]. Академія визнала, що російська й українська мови – дві різні мови і „що всі заборони української мови тільки шкодять народові, його освіті й розвоєві” [8, 39].

Кабінет міністрів, прислухаючись до думки науковців, „визнав, що український народ зі злиднів і темноти своєї не може піднятися через заборони та перешкоди українській мові” [9, 21] і зняв заборону щодо друкування українською мовою (1906 р.), але в українських школах мова навчання й надалі залишалася російською. Царський уряд убачав у запровадженні в народних школах української мови викладання певний політичний підтекст, пов’язаний із сепаратизмом, замахом на цілісність Російської імперії. Прибічники цієї ідеї поводити себе досить активно. Так, у газеті „Закон і правда” від 4 квітня 1907 р. було опубліковано статтю „Директор народних училищ – українофіл”. Автор, який заховався під псевдонімом „Русский педагог”, вимагав звільнити директора народних училищ Тимофія Лубенця. Відомого педагога звинувачували в авторстві української „Читанки” для народних шкіл „якщо в них буде введено „український жаргон” як мову викладання” [12, 66 – 66 а].

У березні 1908 року 37 депутатів III Думи внесли з відповідним обґрунтуванням на її розгляд законопроект про запровадження української мови навчання там, де більшість населення становили українці [6, 17]. Але ні думська комісія з народної освіти, ні сама Дума законопроект 37 депутатів не підтримала [9, 21].

У четвертій Думі законопроект про навчання рідною мовою в українських школах ініціював єпископ Никон, але він навіть не зібрав 30 підписів, щоб його законопроект був прийнятий до розгляду [22, 432].

Відомий педагог Г.Фальборк писав 1908 року: „Кому насправді потрібна ця інквізиція над дітьми... Шкільне викладання повинно проводитися на рідній мові учнів...” [27, 17].

У 1909 – 1910 рр. М.Грушевський написав серію статей про мову викладання в народних школах України та перебіг боротьби громадськості за те, щоб ця мова стала українською. Говорячи про причини незадовільного рівня знань учнів початкових шкіл, М.Грушевський писав: „А головне через те так тупо в них наука йде, що вчать дітей не українською мовою, котрою вони дома говорять і котру одну тільки добре розуміють” [11, 15]. М.Грушевський закликав селян не бути байдужими до мовної проблеми, не мовчати.

1910 року місіонерський з'їзд у м. Браїлові на Поділлі постановив порушити клопотання, щоб у духовних школах, де готують учителів церковнопарафіяльних шкіл, увести курс української мови та літератури. Того ж року в м. Почаєві проходив з'їзд отців-законовчителів. З'їзд визнав, що вчити Закону Божого в народних школах в Україні важко, бо школярі однаковою мірою погано розуміють і російську, і церковнослов'янську мови. Вихід із ситуації вбачався лише один – дітей потрібно навчати рідною їм, українською, мовою. На з'їзді прозвучала слухна думка, що найкращі російські підручники й букварі непридатні для народних шкіл України й потрібно скласти нові українські підручники, які описували б місцеве життя, побут і природу [24, 54].

На захист української мови виступали навіть західні вчені. Відомий німецький філолог А.Шльойзер стверджував, що українську мову не можна розглядати як різновид російської. Визнаний авторитет слов'янської філології Ф.Миклошич писав, що українська мова повинна розглядатися наукою як самостійна мова, а не як діалект російської [18, 22].

Видатним явищем в українському русі, у змаганнях за рідну мову та українську школу була діяльність видавництва „Український вчитель” і першого українського педагогічного журналу „Світло”, який виходив у 1910 – 1914 рр. Засновником видавництва і журналу був народний учитель Г.Шерстюк. Не можна не погодитися з оцінками діяльності „Світла” провідних

дослідників. Наприклад, Г.Васькович писав: „Цей журнал став авангардом боротьби за рідну школу, оформив і визначив основні напрямки для побудови і розвитку народної освіти в Україні та спричинився до розбудження національної свідомості широких кіл гнобленого й понижуваного українського вчителства і до його об’єднання” [3, 39].

З початком війни 1914 р. аж до 1917 р. українське друковане слово й український рух знову підпали майже під цілковиту заборону. Наприклад, на Київщині інспектори народних шкіл розіслали циркуляри про вилучення із земських народних бібліотек усіх книжок, написаних українською мовою. Земства виступили з протестом [21, 109]. У доповідній записці Міністерства народної освіти (1916 р.) описано сумні наслідки нехтування рідною мовою в Україні: „Слабкий розвиток грамотності, відсутність зацікавленості до знань, особливо сильний рецидив безграмотності, – словом, яскраві ознаки глибокого культурного занепаду, який охопив всі сторони духовного життя народних мас України. За спостереженням земських діячів українських губерній, випускники початкових шкіл нерідко через 3 – 4 роки після закінчення школи розучуються читати” [13, 9].

Саме тоді С.Панасенко з болем писав: „Коли згадаєш за свою українську школу – всі інші питання опадають, і лишається одне, старе, наболіле питання, мов давній наростень на живому організмові, що не дає ні робити, ні думати по-іншому: в нашій школі немає душі живої, немає рідного слова” [19, 3].

У тому, що українська школа залишалася зросійщеною аж до 1917 р., М.Грушевський звинувачував й українців, котрі не так наполегливо, як інші народи імперії, відстоювали свої права. Він писав: „У нас же – понура мовчанка, тиша і знеохочення, немов навколо безнадійно хворої людини. Мовчить наш народ, мовчать його представники в Думі, немов серед порожньої пустки лунають голоси, що підіймаються за право нашого народу” [5, 30].

Отже, найбільшнішою проблемою початкової освіти України до 1917 р. була мовна проблема. Дітей навчали незрозумілою їм, чужою російською мовою. Національно свідомі педагоги, громадськість, духовенство, земські діячі не припиняли боротьби за українізацію початкової ланки освіти. Навіть крайні репресивні заходи царату не могли зупинити й тим більше знищити український поступ. Але українізувати народну школу вдалося лише після падіння самодержавства 1917 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1990. – 395 с.
2. Борисов Н.И. Продолжительность курса в одноклассных земских школах. – Херсон: Тип. О.Д.Хорошиной. Издание Херсонской губернской земской управы, 1897. – 76 с.
3. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920). – Мюнхен, 1969. – 226 с.

4. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в УРСР (1917–1965). – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
5. Грушевський М. За слова і букви // Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 30 – 33.
6. Грушевський М. Законопроект про навчання українською мовою // Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 16 – 18.
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринтне видання. – К.: Золоті ворота, 1990. – 524 с.
8. Грушевський М. Мова українська і руська // Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 37 – 39.
9. Грушевський М. Не порозумнішали // Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 20 – 22.
10. Грушевський М. Російська Академія наук про українську мову // Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 34 – 36.
11. Грушевський М. Шкільна мова// Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 15 – 16.
12. Дело управления Киевским учебным округом с разной перепиской. – ЦДІА України. Ф.707. – Оп. 229. – Од.зб. 83. – Арк. 66 – 66а.
13. Докладная записка МНП об украинской школе. – М.: Украинская жизнь, 1916. – 22 с.
14. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О. Любар; За ред. В.Г. Кременя. – К.: Товариство „Знання”, КОО, 2003. – 766 с.
15. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині (Згадки, нариси, матеріали). – К.: Друкарня 1-ої Київської артілі друкованої справи, 1908. – 74 с.
16. Крилов І. Система освіти в Україні (1917 – 1930). – Мюнхен, 1956. – 96 с.
17. Лотоцкий А. Народное образование на украинском Юге. – Б. г. – Б. м. – С. 252 – 268.
18. Малорусский язык в народной школе // Українська мова у школі: Збірка розвідок, земських постанов і т. ін. – б/м. – б/г. – С. 17 – 30.
19. Панасенко С. В сучасній школі. – К.: Українська школа, 1917. – 24 с.
20. Песковский М.Л. Барон Н.А.Корф. Его жизнь и общественная деятельность. – СПб.: Тип. П.Сойкина, 1893. – 95с.
21. Протест земства проти конфіскації українських книжок // Світло. – 1914. – №7 – 8. – С. 109 – 110.
22. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 911 с.
23. Сірополко С. Життя й педагогічна діяльність барона М.Корфа (3 нагоди століття з дня його народження). – Париж, 1934. – 8 с.
24. Справа народної освіти на Україні (доклад від редакції „Світло”) // Світло. – 1911. – Кн. 1. – С. 52 – 55.
25. Съезд в г. Херсоне учителей и учительниц начальных народных школ Херсонской губернии, под руководством почетного члена Московского университета барона Н.А.Корфа. – Херсон: Тип. Н.О.Ващенко, 1881. – 196 с.
26. Ушинський К.Д. Рідне слово // Вибрані педагогічні твори. У двох томах. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 121 – 133.
27. Фальборк Г.А. Всеобщее образование в России. – М.:Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1908. – 212 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вдовенко Вікторія Віталіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри математики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія освіти XIX – початку XX століть.